УДК 94 (477.83) “12/13”

Андрій ПЕТРИК

БОЯРСЬКІ ДВОРИ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЯР ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Незважаючи на широкий спектр історіографічного матеріалу, проблема економічного становища боярства, його землеволодінь, функціонування міських та заміських дворів, замків не знайшла комплексного і всебічного висвітлення в працях, присвячених історії Галицько-Волинської держави. Водночас, багато з висновків та концепцій, сформульованих у межах усталеної академічної традиції, можуть бути сьогодні доповнені чи скореговані, враховуючи нові інтерпретаційні можливості, які відкриває сучасна історична наука.

Середньовічне місто, за визначенням Б.Рибакова, – це багатофункціональне поселення, центр розвинутого ремесла і торгівлі, але одночасно і адміністративно-господарський, і військово-політичний центр великої округи-волості, осередок культури та панівної ідеології. Найважливіші серед його основних функцій – військова (укріплення, озброєння), економічна (ремесло, торгівля), адміністративне управління (державний апарат), релігія (церкви, монастирі), культурний вплив (писемність, мистецтво). З соціальної точки зору давньоруське місто було місцем концентрації знаті. Його внутрішню топографію відзначає садибна забудова. Саме ці ознаки найбільш явно проступають у столичних містах Київської Русі[1].

Еталоном для вивчення планувальної структури міст княжої доби в Україні є Київ – найповніше досліджений широким колом науковців у галузі історії, археології, матеріальної культури, мистецтва, архітектури та урбаністики.

У Києві палаци великого князя виконували функції державної резиденції та житлових приміщень, причому князі мали також заміські “красні двори”. Окрім княжих, у центральній частині міста знаходились боярські двори, що служили топографічними орієнтирами (Гордятин двір, Бориславль двір, Коснячків двір), двори тисяцьких і соцьких[2].

Історико-археологічні, соціально-топографічні, урбаністичні дослідження Києва[3], Новгорода[4], Перемишля[5], Звенигорода[6], Луцька, Володимира[7], Галича[8], Белза[9], Холма[10] та інших стольних міст показали, що принципом масової житлової забудови була садибна забудова, яка являла собою складний комплекс житлових і господарських будівель, оточених парканом. У процесі археологічних досліджень майже повсюдно, як на території городів, так і на посадах, виявлено двори князів (див. Дод. 1) та бояр (див. Дод. 2), що розташовувалися поряд зі будинками та дворами торгово-ремісничого населення[11]. Багаторічні дослідження Новгорода дозволили говорити, що боярські сім’ї тут володіли не одним, а кількома дворами-садибами, що творили своєрідні “кінці” з своїм вічем та адміністрацією[12].

У XIII – XIV ст. структура міського двору бояр та заможних міщан суттєво змінилася, оскільки в містах відбувається перехід від садибної до регулярної щільної міської

забудови[13]. Однак вивчення цього аспекту матеріальної культури боярської верстви ускладнюється через недостатню базу археологічних досліджень того періоду.

Археологічні дані дозволяють твердити про чисельність населення, яке проживало в міських дворах. В середньому, у рядовому дворі проживала одна сім'я, тобто 5-6 осіб. Якщо зважити на те, що боярський двір за площею переважав двір рядових городян у 2,5-4 рази, то можна припустити, що у стільки ж разів більше тут проживало людей[14].

Серед об'єктів дослідження Галич і Галицька земля є найкраще і найповніше висвітленими в історіографії. З літописних свідчень про город Галич важливим є опис двору князя Володимирка "в городі" з 1153 р., боярського двору Судислава Бернатовича, що розташовувався недалеко від Галицького дитинця[15]. У Володимирі під 1097 р. знаходимо двір Вакієвий[16], але не знаємо його розташування. Тут же, під 1268 р., згадується двір німчина (купця?) Маркольта[17]. У Перемишлі згадується князівський "двір на лузі над Сяном".

У містах Галицько-Волинської держави жодного боярського міського двору повністю не досліджено. Лише в Звенигороді, в ході систематичних археологічних досліджень, на території давнього посаду було розкрито приблизно половину забудови ділянки, що мала форму квадрата, а з півдня була відокремлена парканом. Комплекс забудови складався із трьох жител, господарського приміщення і мав загальну площу понад 570 м.кв. Житла, відповідно, мали 49, 60, 30 м. кв. Найбільше із них було двоповерховим і мало проїзд, через який потраплялося на внутрішній двір. О.Овчинников припустив, що садиба належала бояринові. Дислокувався тут і невеликий гарнізон боярина[18]. Подібний житловий будинок було досліджено В.Гончаровим у Крилосі в урочищі "Царинка". Це був двоповерховий будинок з глиняними печами, дерев'яною підлогою та багатим інвентарем, що дало підставу ідентифікувати його як боярський будинок. Поряд існувало поселення, жителі якого займалися обробкою залізної болотяної руди[19]. Сліди великих будівель, можливо, боярських садиб, в ході досліджень "Золотого току" виявив Я.Пастернак[20].

Аналіз історичного розвитку Галицько-Волинської держави та соціо-топографічної структури міст Галицько-Волинської держави дає можливість констатувати, що протягом XI – XII ст. боярство, зазвичай, проживало в стольних городах земель і через князівські надання отримувало т.зв. "кормління" у межах волості: земельні уділи, села, промисли, право торгівлі і виробництва (коломийська сіль, рибний промисел у Берладі тощо). У другій половині XII – наприкінці XIV ст. ситуація кардинально змінюється. В межах князівства існують окремі волості з городами, котрі надаються князем в управління боярам (Володимир, Звенигород, Перемишль, Дорогобуж, Плісненськ та ін.).

Археологи неодноразово звертали увагу на невеликі, добре укріплені городища-замчища в околицях стольних міст, що інтерпретуються дослідниками як садиби феодалів XI–XIV ст., які знаходяться поза межами міст чи в сільській місцевості[21]. П.Раппопорт поставив питання, наскільки правомірно можна застосовувати термін "замок" до дерев'яних укріплених заміських феодальних садиб. З'ясовуючи його, він зазначає, що до XII ст. усі феодальні замки були дерев'яними. Однак визначальним у понятті "замок" є не конструкція укріплень, а його призначення – укріплене житло феодала, фортеця і резиденція одночасно[22]. Відзначимо, що численні залишки укріплених феодальних центрів – замків свідчать про значне поширення феодальних вотчин у сільських місцевостях. Особливо густо такі городища споруджувалися вздовж основних торгових шляхів, що проходили по долинах рік до карпатських перевалів

Ужоцького, Ворітського, Вишківського та Скотарського. Першочерговим призначенням таких комплексів був захист гарнізону-залоги від нападу. Вони мали бути надійно захищені навіть при мінімальній кількості оборонців і мали гарантувати гарнізону довготривалу життєздатність. Тому укріплення будувалися на підвищеннях острівного характеру із крутими схилами (Спас, Ступниця, Верхнє Синєвидне тощо)[23]. Велика увага приділялася й водозабезпеченню[24].

Найбільш характерними для території Галичини та Волині були городища типу Чорнівського[25]. Роль оборонних фортець відігравали Молодіївське та Ленківське городища на Буковині. Коло городища, зазвичай, розташовувалося одне чи декілька сіл. Фортеця, двір, селище становили єдиний комплекс та існували в один і той же період (середина XII–середина XIII ст.) і припинили існування в середині XII ст.[26].

Укріплення Чорнівського городища складалися з рову та оборонних дерев'яних зрубів, що використовувалися як складські приміщення і бойові камери. Над в'їздом і перед ним на майданчику розташовувалися вежі, що значно посилювало обороноздатність городища. З більш вразливих боків споруджено додаткові фортифікаційні об'єкти[27]. Двір садиби був щільно забудований і поділявся на зовнішній та внутрішній. На внутрішньому дворі розташовувалися житлово-господарські зруби, господарські споруди (хліви та навіси, комори, вимощена камінням робоча площадка). До оборонних клітей по периметру примикали житла дружинників. У центрі двору стояли будинки феодала і його адміністрації (тивуна, соцького) та інші споруди. Двоповерховий будинок феодала стояв у найвищій ділянці двору, а при його археологічному дослідженні виявлено наконечники списів, стріл, ножі тощо[28]. І.Возний припускає, що тут проживали понад 13 кінних дружинників ("отроків" та "дітських"). Б.Тимощук вважає, що їх було понад 30[29]. До повноважень останніх входило виконання судово-адміністративних функцій.

Володіння Чорнівського городища мали свої кордони. Округа садиби являла собою ізольовану територію, яка мала природні межі на заході, півночі і, частково, на півдні та сході. Площа цієї території становила приблизно 70 км. кв. і залишалися без змін до XIX ст. В середині XIII ст. Чорнівський адміністративно-господарський осередок був зруйнований та спалений і уже не відновив своєї могутності[30].

Про існування на заміських боярських дворах церков свідчать аналогії з городищами на Княжій Горі, на Дівич-Горі (с.Сахновці Київської обл.)[31]. Архітектурно-археологічні дослідження Нижанкович (Загуменнників), що коло Перемишля, зокрема, місцевої церкви-ротонди, дозволяють говорити, що протягом XIII – XV ст. вона входила до складу боярського двору. Двір стояв на розгалуженні доріг, зручному для контролю за перевозом зерна. Ще одне "дворище" (т.зв. Чернихівське) із ротондою, двоповерховою мурованою житловою будівлею та огорожею було досліджене в Чернихівцях під Збаражем Тернопільської області. Даний комплекс датовано другою половиною XIII – початком XIV ст.[32] Двірську церкву та кладовище представників феодального суспільства досліджено на городищі в урочищі Хуст, поблизу літописного Василева[33].

Подібні боярські садиби, як зазначає Й.Пеленський, існували довкола Галича у Медині, Комарові, Сапогові, Брині, Викторові, Козині. Узагальнивши матеріали історико-археологічних досліджень урочища Карпиця в с.Крилос, дослідник припустив, що тут існував багатий заміський боярський двір із церквою. На його думку, двір і поселення в урочищі припинили своє існування під час татарської навали[34]. О.Довженок та В.Ауліх сліди поселення в урочищі Штепанівка пов'язують з боярином Іллею Штепановичем, поселення в урочищі Юріївське – з боярином Юрієм

Прокоповичем чи Юрієм Домажиричем[35]. Сюди ж можна віднести дещо віддалені від галицького городища села Чагрів (літописні Чагровичі) та Дем'янів (боярин Дем'ян)[36]. Потужні боярські резиденції існували у Голих Горах (Клим'ята з Голих Гір), Вишні (Филип), Шумовинську (тивун Олександр), Коднині (Семен Коднинський), Вишатичах (Вишата та Давид Вишатич), Дядьковичах (власність роду Дядьковичів), Печері Домажировій (рід Домажиричів), Плісненську (Арбузовичі). Довкола Перемишля колом розташовувалися заможні боярські дворища-села Болестрашичі, Дуньковичі, Малковичі, Гнатковичі, Яксманичі, де в княжих часах проживали нащадки бояр Болестраша, Бушка, Дунька, Малка, Гнатка, Яксмана[37]. На території Волині виділимо такі боярські села-резиденції, як Маркостав, Микитичі, Микуличі, Русинів, Янів, Петрівка та ін. (околиці Володимира)[38], Бороничі, Борисковичі, Зміїнець, Жидичин та Ярославичі тощо[39]. На Белзчині до боярських можемо віднести села Баб'ятин, Боратин, Бояничі, Вакіїв, Войславичі, Добрачин, Доманіж, Маличі, Перв'ятичі, Хлоп'ятин, Шлятин, Варяж тощо[40].

Актові дані середини XIV–XV ст. засвідчують існування боярських дворів у Бушковичах (Гліб Дядькович)[41], Пнікулті (брати Хлипій і Захарій Шульжичі)[42], Васичині (Овдотья і її онука Маруся)[43], Оріховцях (Осташко Потрутович)[44]. Окремо згадуються дворища. Так, у 1342 р. якийсь Іван отримує від Казимира III дворища Микитино та Занево в Перемишльській землі із всіма орними землями, сіножатями, ловищами та рибними потоками[45]. У 1371 р. своє дворище з усім, що йому служило, брати Василь і Генка Скибичі продають Ватславу Дмитровському[46]. Дворища фіксуються в Бусчі (Борсчовське дворише) коло Луцька[47], Новосільцях (дворище Фецевича та Богданчича) коло Перемишля, Тишковичах, Фалельєвичах[48]. Подібних випадків можна навести безліч.

Наративні і археологічні джерела дозволяють частково реконструювати господарський комплекс сільського боярського двору. При цьому маємо пам'ятати, що заміський двір дещо відрізнявся від міського двору. Це насамперед стає помітним на прикладі господарського призначення та в різних умовах утримання худоби та кормів. У міських та заміських боярських дворах, як і в князівських, існували погреби, медуші для зберігання вареного меду і вина, бретяниці (погреби для бортного меду), амбари і комори, скотниці (для зберігання грошей)[49]. На нижніх поверхах знаходилися кліті, підкліті, а в дворі розташовувалися допоміжні будівлі (кухня, пивоварня, клуні, погреби). До боярського двору належали також гумно, зернові ями, копиці сіна та склади дров, які рахувалися возами. В хлівах утримувалися коні, велика і мала рогата худоба, свині, різноманітна птиця[50]. Сюди ж належали землі, кордони яких були позначені відповідними межами (парканом, борозною, камінням, кущами, потоками, дорогами, ріками, переправами тощо) та знаками. До структури двору входили і оброблювані землі – городи і сади, орні землі. Звідси випливає, що на цих землях вирощувалися не тільки садово-городні, але й польові культури, які в XI–XIII ст. культивувалися на Русі.

Допоміжну роль у господарстві боярина відігравали різноманітні промисли, зокрема бджільництво[51]. В Галичині велика роль належала солеварінню. В Києво-Печерському Патерику у зв'язку з описом київським міжусобиць є згадка про те, що до міста не прийшла "галицька сіль"[52]. Велика кількість соляних промислів існувала на території Самбірщини (жупа в Старій Солі), Дрогобиччини та Стрийщини. Один із таких боярсько-князівських дворів ("Медведьове дворище") розташовувався в м. Дрогобичі (сучасна Львівщина) де простежено сліди оборонного двору та солевиварний промисел XI–XXI ст.[53]. Соляні джерела існували і по довколишніх селах (Бошів,

Стебник, Солець тощо). Мед і сіль були предметами боргових операцій, купівлі та вивозу у сусідні землі. Суттєве значення в господарстві боярина мало полювання та рибальство, про що свідчать численні літописні та археологічні матеріали[54]. У гірських та лісостепових районах основу господарства складали тваринництво та конярство. Останнє досягло значних успіхів, і його розвиток, в значній мірі, обумовлювалося військовими потребами князівства.

Є підстави вважати, що у таких дворах, окрім самих власників, проживала обслуга. Челядь прислуговувала феодалу та його родині у повсякденному побуті, працювала на різних господарських службах, які концентрувалися у дворі, наглядала за роботами у господарстві тощо. До цієї категорії населення потрібно віднести і ремісників, які працювали у феодальному дворі і виробляли різні речі для господарських, побутових і військових потреб феодала, а також на продаж.

Знаряддя, за допомогою якого челядь виконувала різноманітні роботи, належали власникові двору. Можливо, що дворова челядь виконувала і якісь польові роботи, але вона не була основною робочою силою у феодальному маєтку. Її становило населення, що проживало поза межами двору і було підвладне феодалові-боярину. Погоджуємося з твердженням ряду дослідників, що, загалом, більша частина смердів була вільна та платила лише данину-податок[55]. Її соціально-економічний та правовий статус визначався наступним: 1) за соціально-економічним становищем смерд-землероб, володів конем, "маєтком" і, за актовими матеріалами XIV ст., – землею, яка вільно відчужувалася; 2) смерд був під юрисдикцією і в підданстві свого власника; 3) він брав участь у княжому чи боярському пішому війську, під час війни у нього мобілізували коней; 4) князівський чи боярський захист повинен був забезпечувати незалежність смерда, як і інших вільних, небагатих та незнатних, від "сильних"; 6) смерд платив регулярну фінансову данину князеві чи уповноваженим органам[56]. Відзначимо, що включення смердів до складу боярського чи князівського володіння суттєво не міняло їх економічного і юридичного статусу. Не маємо свідчень і про судовий імунітет у світських володіннях у XI–XIV ст. Імовірно, що в сфері вотчинного суду існували лише особисто залежні холопи. Нижчі щаблі займали різноманітні категорії залежного від власника категорії населення: парики (рядовичі ремісники, закупи, наймити, пущеники, прощеники), закупи та челядники (холопи). Цим питанням у сучасній історіографії присвячено велику кількість праць, історіографічний аналіз яких у свій час здійснив І.Фроянов[57]. Тому, не вдаючись до їх характеристики, погоджуємося з висновками Л.Войтовича щодо даних проблем[58].

Проблема землеволодіння в Галицько-Волинській державі здавна цікавила дослідників, але, не маючи прямих вісток, вони, як правило, тільки трактували з тих чи інших позицій непрямі літописні свідчення або вдавалися до ретроспекції[59]. Недоліком було й те, що вони практично не звертали уваги на той факт, що Галицька і Волинська землі зі своїми усталеними звичаями та політичними інституціями, незважаючи на їх злиття у 1199 р., істотно різнилися між собою. Нез'ясованою залишається й хронологія проблеми. Погоджуємося з твердженням М.Котляра, що мовчання в літописах про могутні боярські маєтності можна пояснити і політичною та жанровою специфікою літописів, у яких основна увага звертається на діяльність князів чи найбільш наближених до них бояр. Всі інші історичні персонажі, навіть великі бояри, фігурують у літописах принагідно й випадково – зазвичай, у зв'язку з діяльністю їхніх сюзеренів-князів[60].

Загальноприйнятим є твердження, що в Галичині від ранніх часів (XI ст.) існує велике, середнє й дрібне землеволодіння у вигляді боярських латифундій та князівських доменів. Тому погоджуємося з думкою Б.Рибакова, що "всю феодальну Русь

потрібно уявляти як сукупність кількох тисяч дрібних та великих вотчин: князівських, боярських, монастирських, вотчин молодшої дружини. Всі вони жили самостійним, економічно незалежним одна від одної життям, являючи собою мікроскопічні держави, мало пов'язані між собою і певною мірою вільні від контролю держави"[61].

Існування могутніх боярських латифундій визнавали у своїх працях М.Грушевський[62], І.Ленниченко[63], М.Смирнов[64], С.Юшков[65], Б.Греков[66], В.Пашуто[67]. І.Крип'якевич[68] займав дещо обережнішу позицію. Підкреслюючи впливовість і багатство бояр, наголошуючи на існуванні боярських землеволодінь він не вдавався до їх характеристики. В.Антонович[69] взагалі відкидав можливість існування в Галицько-Волинському князівстві земельної аристократії та приватної власності на землю. Разом із тим, існують серйозні суперечності щодо співвідношення приватного і службового землеволодінь, способів їх отримання та еволюції боярського землеволодіння. Так, П.Іванов зазначає, що основним способом отримання землі була купівля[70]. М.Смирнов виділяє купівлю та пожалування за службу[71]. І.Линниченко виділяє такі шляхи набуття приватної власності, як займщина земель, захоплення та обробіток пустирів, конфіскація громадських земель та князівські надання[72]. В.Пашуто основний шлях отримання приватного землеволодіння вбачає в участі в військових діях. Боярське землеволодіння, веде він далі, існувало у формах алоду (приватна власність) та феоду (умовна власність), що на XIII ст. зливаються у єдине ціле й несе певні елементи західного устрою[73]. В.Королюк вирішальним чинником появи великого землеволодіння вважав процес загарбання боярами вільних общин і підкорення общинників[74]. До речі, ці процеси в історичній літературі не відбиті. На думку В.Яніна, у руських землях спершу йшло нагромадження грошового капіталу феодалами, що згодом дозволило їм розпочати рішучий наступ на ті землі, які в великій кількості все ще належали общинникам[75]. Подібної думки дотримувався й О.Коновалов[76].

У історичній літературі існують і інші думки. І.Фроянов, не заперечуючи існування в Галичині та Волині боярських сіл, основним джерелом багатства бояр вважає "кормління" – плату за виконання певних служб чи військових функцій[77]. С.Пашин досить скептично висловлюються про існування великих боярських землеволодінь і наголошує на значенні кормлінь[78]. Зазначимо, що ці автори навели досить переконливі аргументи на користь своїх висновків.

Існує ще одна концепція щодо джерел складання великої земельної власності в середовищі боярства. Яскравим представником даної концепції є Б.Рибаков, який, уважаючи вотчину первинним осередком феодалізму, її коріння вбачає у володіннях племінної знаті, яка в ході розвитку феодального способу виробництва перетворюється на вотчинників-феодалів. До цього вони могли додати й певну кількість князівських пожалувань[79].

Зазначимо, що універсальну причину виникнення великого та дрібного боярського землеволодіння в Галичині та Волині з'ясувати неможливо. В кожному конкретному випадку, за певних соціально-економічних, природних і політичних умов, переважала одна з них. Так, припускаємо, що великі землеволодіння існували переважно в Галицькому князівстві, а на Волині, де боярський прошарок був більш рухомим, існувало виключно службове землеволодіння.

Слабкість князівської влади, майнова й військова перевага боярства над князем у суспільно-політичному житті, недостатня централізація держави дозволили сформуватися приватній власності на землю. Місцева племінна аристократія, перерісши в феодальну, зберегла і значно збільшила свої землі шляхом князівських надань, через

захоплення князівських і громадських земель чи їх купівлю. Однак останнє, в умовах буйної анархії та безмежного сваволі боярства у Галицькій землі, тут видається дуже гіпотетичним.

Не останню роль відігравали й сімейні стосунки. Можливість таких фактів підтверджують вістки про початки князювання Володимира Ярославича та боротьбу князя Данила з Болоховськими містами, потужними центрами боярських володінь[80]. У Галицькій землі протягом XII – середини XIII ст. боярське землеволодіння в усіх випадках було безумовним, вотчинним, алодіальним, тоді як на Волині переважало службове землеволодіння. Утім, у який би спосіб бояри не отримували землю, вони впевнено й міцно нею володіли.

Аналіз літописних вісток, пов'язаних з 50-ми рр. XII ст., дозволяє стверджувати, що вже за князя Володимирка тут існувала потужна земельна аристократія. Одночасно сформувалися васально-сюзеренні відносини та зростало дрібне землеволодіння. Питання великих земельних володінь галицького і волинського боярства та система васалітету досить детально вивченні В.Пашутом[81] та Б.Грековим[82].

Із приводу умовного землеволодіння дрібного боярства та дружинного стану й етапів його сановлення у історичній науці точиться тривала дискусія[83]. Не заглиблюючись у розмаїття поглядів, зазначимо, що буремні події галицької смути, монголо-татарська навала призвели до того, що в Галицько-Волинській державі на кінець XIII ст. серед власників сіл бачимо двірських слуг галицьких і волинських князів. Разом із тим, з огляду на ворожі напади, князі масово роздають військовим людям у прикордонних землях земельні наділи типу феодів чи бенефіціїв. У Перемишльщині та Самбірщині серед таких родів виділимо Кульчицьких, Витошанських, Нагребецьких, Дідушицьких, Крушельницьких[84].

М.Котляр зазначає, що такі наділи, окрім князів, могли надавати й великі бояри, які завдяки цьому утримували загони власних дружинників[85], впливали на політичну ситуацію в землі, тримали під контролем місцеве населення та охороняли прикордонні землі. Разом із тим, татарський погром, князівські міжусобиці та боярські смути, битва під Ярославом, численність окремих прокнязівських боярських родів, централізація князівської влади в руках Данила Романовича призвели до того, що значна частина великого галицького боярства могла бути винищена чи емігрувала в сусідні землі (Польщу, Угорщину, Закарпаття, Суздальську, Новгородську землі)[86].

На Волині, де татарська навала була більш відчутною, спостерігалося масове винищення боярства і руйнування їхніх володінь. Їм на зміну з кінця XIII ст. приходять рядові дружинники із наданнями та вислугами за службу. Розмір володінь таких дружинників був досить малим і за даними XIV–XV ст. рідко коли був більшим за три-чотири села. Переважно у документах згадано одне чи два села[87], але не виключено, що з часом їхні надання зросли. Більшість із них можна простежити документально із XIV ст.[88].

Не варто відкидати й того, що боярські землеволодіння були розпорошені у різних волостях чи навіть державах. Володислав Кормильчич в Угорщині володів виноградниками. На 1219 р. боярина уже не було серед живих, і виноградники відійшли до естергомського архієпископа. В 1232 р. до архієпископа відходять і Володиславові слуги[89]. Від татар в Угорщину утікає якийсь Маладик. Згодом він позичає королеві 30 марок срібла, а взамін повернення боргу в 1262 р. отримує землі в околицях замку Туроц. Володіння окремих бояр перебували в районах, підпорядкованих різним князям (Ігоровичі прийшли в Галичину із власними боярами, що потіснили місцеву еліту в урядовій сфері та землеволодіннях; чернігівські бояри отримували "кормління"

з коломийської солі; боярський рід Кормильчичів перебував у Сіверщині; галицькі бояри втекли від гніву князя Мстислава у Перемишльську землю). Це можна пояснити спадковими та родинними зв'язками із представниками інших земель. При цьому маємо враховувати й умовну ієрархічну земельну власність, соціально-політичну систему феодалізму, при яких земельні володіння не завжди збігаються з "політичними" кордонами князівств. У приватній власності галицького і волинського боярства, крім сіл, могли перебувати монастирі та цілі міста з околицями (Пересопниця, Плісненсько, Андріїв, Дядьків, Вишня, Звенигород, Печера Домажирова тощо), хоча не виключено, що останні надавалися лише в "кормління" чи управління[90].

Літопис чітко фіксує випадки зовнішніх впливів на боярський прошарок. За правління Ростиславичів у Галичину проникають окремі представники половецького світу, з яких поступово формується службове середовище й відбувається його включення в місцеву суспільну верхівку. Найвідомішим із його представників є боярський рід Чагрів (Чагровичів), що, прийшовши сюди в часи правління Ярослава Осмомисла, набув великих володінь та політичних впливів.

Літопис неодноразово фіксує прийшлих і подає імена таких бояр-іноземців, як Негвар, Недан, Ізбигнів Івачевич, воєвода Семен Олуєвич (син половчанина), Волдрис, рицар Ворш, виходець із Сілезії Каліфат Селезінець, Борис Ізеболк, воєвода Андрій Путивлич, Тюйма та ін. Можемо припустити, що особливо цей процес пожвавився після монголо-татарського погрому, коли вища аристократія більшості руських князівств і, зокрема, волинських, в основній масі була або винищена, або емігрувала з небезпечних районів.

Великий потік іноземців спрямовувався князями на зміцнення службового прошарку та князівської дружини. Очевидно, що це було викликане намаганнями підірвати силу місцевого боярства. У зв'язку з цим князі вели також перерозподіл маєтностей у Галичині на користь службового боярства[91].

Поява в Галичині у середині XIV ст. представників польського та волоського населення не була чимось винятковим. Випадки закорінення тут вихідців із Польщі та Угорщини мали місце ще в XI–XII ст., коли тамтешні королі і князі почали активно втручатися в справи Галичини і Волині, чи то підтримуючи певних претендентів на княжий стіл, чи посідаючи його. Перший прихід угорської знаті в Галичину міг відбутися за князя Ростислава. Групи угорської знаті прибували в Галичину і з матір'ю Ярослава Осмомисла, угорськими королями, в складі двору Констанції, дружини князя Лева тощо. Таким вконтактами сприяли і добрі стосунки між цими державами на різних етапах розвитку. Якась частина угорських феодалів могла перебратися в Галичину із Закарпаття в часи його включення до складу Галицько-Волинської держави.

Переїзди угорських феодалів із Закарпаття відбувалася і в більш пізні часи. Якась певна їх частина могла прибути сюди після невдалої спроби посадити на угорський стіл галицького князя в 1315–1322 р. До них могли належати Георгій Лисий, що в 1334 р. згаданий серед урядовців Болеслава-Юрія Тройденовича, львівський воєвода Олександр Молдайович, Борис Кракула, перемишльський воєвода Грицько Косакович, суддя княжого двору Васько Кудинович[92]. Петро, син Петров, угорець, у 1352 р. отримує від польського короля село Самокленскі на угорсько-польсько-українському кордоні взамін утрачених ним володінь[93]. В середині XIV ст. виникає Молдовське воєводство і відтоді розпочинається політична міграція місцевої (волоської)[94] знаті на українські землі Польського королівства. Першими відомими її представниками є воєвода угорських волохів Богдан із братом Стефаном.

Новий етап міграції феодалів із Закарпаття, Молдавського та Волоського воєводств на Галичину набув масового характеру в 1370–1387 рр., коли Галичина перебувала в складі Угорського королівства. Сюди ж мігрує й мало польська, мазовецька шляхта. Новоприбулі отримували володіння, конфісковані чи перебрані кадукованим правом від української знаті, освоювали пусті дворища. Судячи із збережених грамот-надань, цей процес не був тривалим і за короля Ягайла припинився[95].

Зростання політичної ролі галицького та волинського боярства супроводжувалося значними грошовими нагромадженнями (цифрові дані відомі лише на прикладі новгородського боярства). Тут у 1137 р. з групи бояр-прихильників Всеволода Мстиславича взяли відкуп у 1500 гривень; в 1230 р. у посадника Дмитра Мірошкинича захопили стільки, що розділили "по всьому Новгороду" по 3 гривні[96]. Про грошові нагромадження галицьких і волинських бояр нам нічого не відомо, але літопис кілька разів говорить про золоті боярські пояси, нашийні золоті ланцюги, багатство боярських родів, численні боярські дружини (полки). Все це неможливо було нагромадити та утримувати без численних грошових заощаджень.

Важливу роль мали і позаземельні доходи бояр, які складалися переважно з князівських пожалувань за виконання різноманітних доручень (посольства, збір мит тощо). Літопис неодноразово наголошує на існуванні боярських кормлінь. Так, перед початком битви з військами Ізяслава галицькі бояри просять юного Ярослава не брати участі в битві, бо "како ны будеть отець твои кормил и любил"[97]. Князь Мстислав роздав боярам села і город Всеволож[98]. Цікаво, що бояри отримували в кормління не лише села, але й міста, – деталь, яка розкриває найбільш дохідну статтю боярського бюджету. Так, у 1234 р. Данило та Василько Романовичі роздали міста та волості воєводам і "бяше корма у них много" [99]. Чернігівські бояри тримали волості в Галицькому князівстві [100].

Говорячи про економічне становище галицького боярства, потрібно згадати й інші види доходів. Можна припустити, що більша частина доходів у Галицько-Волинській державі збиралася боярами у вигляді кормлінь – плати вільного населення, що матеріально забезпечувало представників державного апарату. Бояри отримували не лише гроші, але й продукти сільського господарства, що фіксується літописами. Погоджуємося із думкою І.Фроянова, що серед боярських поборів продукти сільського господарства займають значне місце. Зважаючи на це, веде він далі, потрібно враховувати організацію боярами власного господарства[101]. Не можна відкидати фактів збагачення за рахунок війн та грабунків.

Питання участі боярства у торгових операціях належить до числа найменш вивчених. Скупі вістки усе ж дозволяють простежити еволюцію боярсько-купецького прошарку. Протягом X–XI ст. торгівля була сферою діяльності дружинного та боярського середовища. Однак уже на кінець XI –початок XII ст. боярство та старша дружина перестають брати активну особисту участь у торгівлі, перекладаючи її на підвладних собі людей[102]. На XII ст. поняття "гість" та "княжий муж" цілком розділяються, що частково може бути пов'язане із розвитком міської торгівлі, зміцненням позицій міських торговців. В цей же час з'являються професіонали-купці, які частково вийшли з боярського та заможного прошарку. Але це не означає, що боярство, як і князі, повністю відійшло від торгівлі, – воно продовжувало продавати свої товари (блискучий приклад цього можемо бачити в торгових пломбах, що неодноразово виявляються під час археологічних досліджень), переклавши торгівлю на інших осіб, лихварів та посередників. Це підтверджують і літописні матеріали. Так, волинський

князь Володимир продавав хліб у Литву через "добрих людей", яким довіряв[103]. В Новгороді посадник спільно із князівським дворецьким продавав купцям зібрані новгородські податки, ймовірно, гуртом[104].

З XII–XIII ст. боярство, особливо у прикордонних та промислових районах, поступово перебирає до рук право збору різноманітних мит, контроль і охорону над торговими шляхами та охорону торгових складів, зокрема соляних (Коломия, Дрогобич, Тустань, Галич, Перемишль тощо)[105]. У руках місцевої еліти була й торгівля сіллю, медом, зерном та великою й дрібною рогатою худобою.

Особливості географічного розташування Галичини і Волині дозволяють говорити про існування певної спеціалізації торгівлі та її політичну й географічну спрямованість. Галицьке боярство мало тісні торгівельні контакти з Угорщиною, тоді, як Волинь – з Польщею. Галицько-Волинські землі експортували продукти сільського господарства, хутра, віск, інколи збіжжя. З гірських і лісостепових районів вивозили лисячі, соболині, ведмежі, овечі шкури, переганяли стада коней та волів. На експорт у країни Європи йшла промислова продукція, художні вироби, одежа. Так, у тогочасній Франції були відомі т.зв. "галицькі плащі" (корозна)[106], шкіри та хутра із Русі, руські бойові коні. Коней, найімовірніше, постачали князівські та боярські вотчини, що з радістю їх обмінювали на предмети розкоші. Окрім того, у Європі надзвичайно популярним було руське срібло[107].

Підсумовуючи, зазначимо:

1. Появу вотчинного землеволодіння можна датувати XI–серединою XII ст. У Галицькій землі протягом XII–середини XIV ст. велике боярське землеволодіння у всіх випадках було безумовним, вотчинним алодіальним. На Волині переважало службове землеволодіння, що було безпосередньо пов'язане із виконанням служб на користь князя. З середини XIII ст. у прикордонних областях Галичини і Волині, небезпечних з огляду на ворожі напади, виділяються наділи типу феодів та бенефіцій. Такі земельні наділи роздавали не лише князі, а й великі бояри, які завдяки цьому утримували власні військові загони.

2. Боярський двір – універсальне господарство, в якому не лише розводили худобу, птицю, займалися солеварінням, бджільництвом, ремеслами, але й вирощували польові та городні культури. Розуміється, що в конкретних умовах міста чи села (міський, заміський, сільський), у різних природно-географічних зонах Галичини та Волині та залежно від політичного й економічного становища власника, статусу його землеволодіння (вотчинне, службове) правовий статус і функції двору змінювалися. Боярські двори були місцезнаходженням не лише боярина і його дружини, але спільно із довколишніми селами творили єдиний адміністративно-господарський осередок із досить складною структурою.

3. Контроль над важливими суходільними та торговими шляхами в Угорщину, Польщу, Візантію, вивіз солі, торгівля хлібом, кіньми, угорським мармуром та склом, наявність власного ремісничого виробництва, орієнтованого на ринок, наявність великих землеволодінь і грошових нагромаджень, спадковість володінь та адміністративних посад, наявність власних дружин та васалів, злиття та тісні контакти з бюргерством – усе це надало галицькому боярству могутності і здатності впливати на політичні процеси в державі та окремо взятому регіоні.

Додаток 1
Структура княжого двору XI – XII ст.

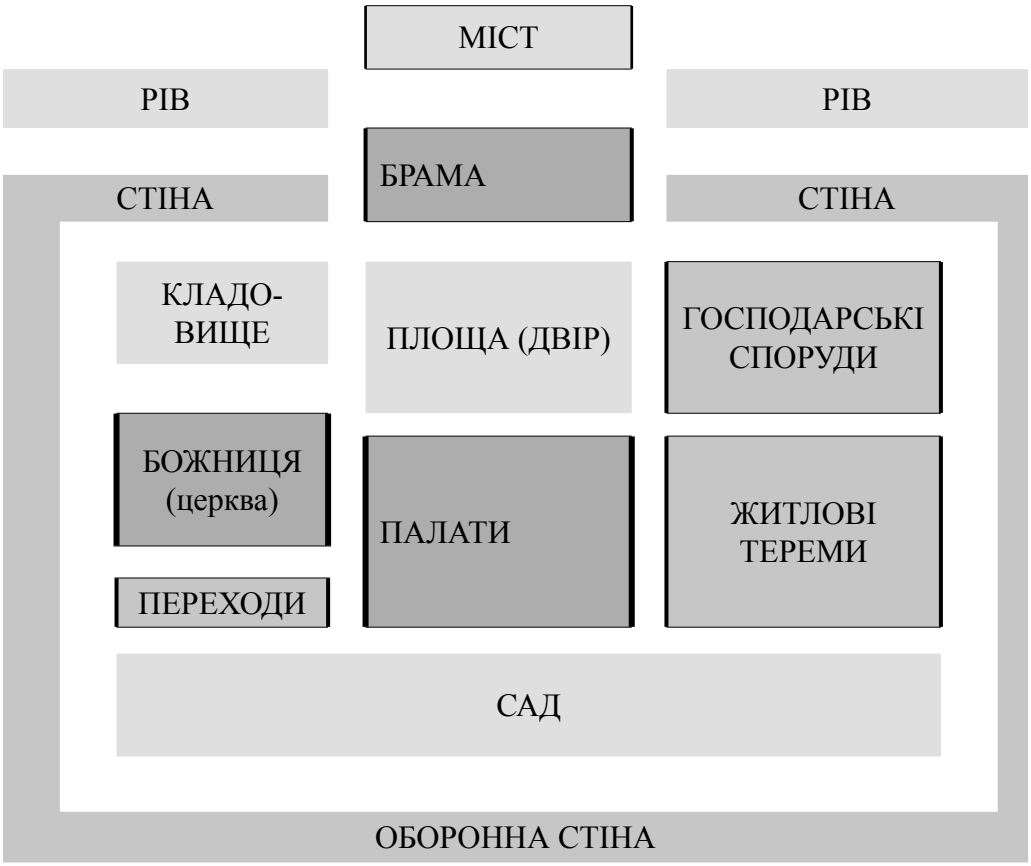

За В.Петриком

Додаток 2

КНЯЗІВСЬКІ ТА БОЯРСЬКІ ДВОРИ
Київської Русі та Галицько-Волинської держави
(за Іпатіївським літописом)

Дата	**Місто, земля**	**Власник двору**	**Контекст**
6390 або 882	Київ, Угровське	Ольмин двір	На його місці було поховано Аскольда і Дира. В часи Нестора двір Ольмин уже стояв
6453 або 945	Київ	двір боярина Гордяти, двір боярина Никифора	В часи князя Ігора на місці їх дворів колись стояв давній Київ
6453 або 945	Київ	двір Боярина Воротислава, двір боярина Чюдина	На місці їх дворів колись був двір княжий
6453 або 945	Київ, за містом, за св.Богородицею.	двір доместиків Княжий двір	Стояв на місці княжого теремного двору
6453 або 945	Київ	княжий двір (Ольжин)	Другий княжий двір знаходився поза межами города, а на його місці потім стояв двір доместиків – керівника церковного хору. Княжий двір був кам'яним. Напевно, що саме на цьому куті княгиня Ольга викопала яму, в якій поховали лодью з іскоростенськими боярами
6453 або 945	Київ	Ольжин двір	У дворі знаходилась мильня (лазня), в якій кн.Ольга спалила 10 деревлянських мужів
6454 або 946	Іскоростень	двори городян	На вимогу княгині Ольги від кожного двору дали по три голуби і по три горобці. В дворах знаходились голубники, хижі із стріхами та стодоли, які загорілися
6488 або 980	Київ	княжий двір	Кн. Володимир увійшов у двір теремний, отчий і сів там. Коли кн.Ярополк входив у двері, то посікли його два вої
6488 або 980	Київ	княжий двір	За двором на пагорбі поставив кн.Володимир поганське святилище

6491 або 983	Київ	двір варяга Тури	На місці двору споруджено храм Богородиці (Десятинна). Кияни вирішили принести в жертву його сина Івана.
6504 або 996	Київ	княжий двір кн. Володимира	Князь Володимир повелів вбогим киянам приходити щонеділі на княждвір і брати всяку потребу в їжі та грошах Гридниця в ній князь робив пири для дружини
6523 або 1015	Новгород	двір Поромонів	У ньому стояли варяги й насильство звідти чинили новгородцям. Двір узятий новгородцями
6523 або 1015	Новгород	двір княжий у с.Раково	Двір князя Ярослава
6524 або 1016	Київ	дерев'яні "рублені" хороми городян	Боярин Вовчий Хвіст насміхався над воями, кажучи, що змусить їх хороми будувати
– 1059	Псков	поруб	Ярославичі визволи з нього свого дядька Судислава
6567 1067	Київ	поруб	Сюди посадили князя В'ячеслава, коли привели його в місто
6576 або 1068	Київ	двір Коснячка	До двору цього воєводи прийшли кияни
6576 або 1068	Київ	двір Брячиславів	Коло його двору стали кияни і вирішили піти до княжого двору, щоб звільнити з погреба дружину (воїв)
6576 або 1068	Київ	княжий двір Ізяслава	Князь із дружиною сидів на сінях. Він не задовольнив прохання киян, і ті силою звільнили з порубу Всеслава, якого відразу ж поставили князем "по середині двору". Двір княжий розграбовано. Взято величезну кількість золота, срібла, кун та хутра. З опису подій видно, що в дворі були і вікна
6599 або 1091	Київ	дім Яна Вишатича і жони його Марії	Сюди прийшов в гості ігумен Феодосій
6601 або 1093	Київ	двір князя Святополка (?)	Погріб – у нього посадив князь послів половецьких.

6603 або 1095	Київ	двір Воєводи Ратибора	В ночі на сінцях лежав хан Ітлар. Хана і його людей заперли у теплій хаті. Згодом на дах хати вилізли руські вої, розібрали його і через діру убили хана та його людей
6604 неділя, 25.05. 1096 р.	с.Берестове, Копирів кінець	княжий двір	Його спалили половці хана Курі
6604 або 1096 п'ятниця 20.06.	над урочищем Видубичі, Київ	"Красний" княжий двір	Цей двір поставив кн.Всеволод Ярославич. В цьому році його спалив Боняк Шолудивий
6605 або 1097	Київ	княжий двір кн. Святополка	Гридниця – до неї повів кн.Святополк кн.Василька і умовляв його залишитись на свята. Сіни – у них стояв згодом кн.Святополк і туди ж пішов кн.Давид
6605 або 1097	Володимир	двір Вакіїв	В ньому заперли осліпленого кн.Василька Ростиславича. Стерегли князя 30 мужів і два отроки
6606 або 1098	Переяслав	княжий двір	В ньому Володимир Мономах заклав кам'яну церкву святої Богородиці
6621 або 1113	Київ	двір тисяцького Путяти Вишатича	Його розгромили кияни, після чого зразу пішли грабувати жидів
6621 або 1113	Новгород	княжий двір	В ньому кн. Мстилав заклав кам'яну церкву св.Миколи. Двір стояв коло торговиці
1140	Новгород	княжий двір та погреби	У них кинув новгородців кн.Всеволод
6635	Новгород	Петрянин двір хороми городян	Тут заклав церкву святого Іоанна кн. Всеволод. Багато їх було знесено під час повені на Волхові
6648 або 1140	Київ, Копирів кінець	двори городян	Їх попалили війська Всеволода Ольговича
6651 1143	Котельниця	доми, комори, стодоли	Була довкола міста буря велика, що розметала майно з домів, дахи та хліб із стодол
6653 або 1145	Київ	сіни княжого двору	Тут кн.Всеволоду цілували хрест усі брати князя Ізяслава
1146	Переяслав	поруб	В нього кинули кн.Ігоря

6654 або 1146	Київ, Вишгород, під Угорським	княжий двір	Тут присягали кн.Ігору кияни, але ця присяга була нещирою
6654 або 1146	Київ, Гора	Ярославів двір	Тут кияни складали присягу князеві
6654 або 1146	Київ	Ратмин двір	Його та мечників грабували кияни
6654 або 1146	Ігореве сільце	"Двір Добрий" кн. Ігора Ольговича	Було в ньому добра багато. В бретяницях готовизни (медуші та кладові), в погребах – вина і меду, заліза, міді. В стодолі було 900 стогів хліба
6654 або 1146	Путивль	двір Судилавів (княжий двір)	Двір було розділено кн.Ізяславом Мстиславичем на 4 частини – і скарбниці, і бретяниці, і добро, що його не можна було двигнути. В погребах було 500 берківців меду, 80 корчаг вина. Було облуплено церкву св.Вознесіння. Звідси забрано все срібло, покрови, шиту золотом одежу, кадильниці, євангелія. Все це та 700 осіб челяді розділено між Ізяславом та Володимиром Давидовичами, Мстиславом Ізяславичем та Ізяславом
6655 або 1147	Київ	двір княгині Любави	До воріт цього материного двору повів кн.Володимир кн.Ігора, ховаючи його перед киянами. Ігора сховано у дворі
1147	Київ	двір Мстислава	У цей двір вбіг Ігор, а за ним і кияни, що виламали ворота і почали князя бити
	Київ	княжий двір	Тут кияни вбили князя Ігора
6658 або 1150	Київ	двір Ярославів (княжий двір)	Сюди приїхав кн.Ізяслав та кияни. В цей час у сінях сидів кн. В'ячеслав. У сінях відбулися переговори. Ізяслав сів у Києві, а В'ячеслав – у Вишгороді
6658 або 1150	Київ	двір Ярославів	Сюди приїхав кн.В'ячеслав
6658 або 1150	Білгород	двір	Тут, на сінці, пив із дружиною і попами кн.Борис Юрійович
6658 або 1151	Київ	Ярославів двір	Кн.Ізяслав скликав сюди своїх воїв, киян, угрів на великий пир
6659 або 1151	Київ	двір Рудунії	Тут зупинився кн.Юрій, коли прибув до Києва

6659 або 1151	Київ	двір Борисів	Двір стояв навпроти Лядських воріт. Коло цього двору зі своїми військами стояв кн.Ізяслав Давидович
6659 або 1151	Київ	великий двір	Тут сів кн. В'ячеслав
6659 або 1151	Київ	двір "Під Угорським"	Тут сів кн.Ізяслав
6660 або 1152	Перемишль	княжий двір	Стояв за городом, на лузі, над р.Сяном. Київські вої розграбували тут багато добра
1152	Галич	княжий двір і двірська церква Спаса	З двору їхав боярин Петро Борисович. У той час галицький князь Володимир ішов до храму і бачив з переходів це. Раптово він упав на сходах і його занесли до гридниці двору
6660 або 1152	Новгород	двори	Багато їх погоріло під час пожежі на торгу церкви св.Михайла
6662 або 1154	Київ	княжий двір (Ярославичів двір)	Кн.Ростислав скликав на двір "мужів батька свого"
6666 або 1158	Київ	Красний двір двір за Дніпром (т.зв.Рай), Васильків двір	Київський князь Юрій пив у осменика (збирача торгового мита) Петрила, але на вечір раптово заслаб й через 5 днів помер. У той день було розграбовано ці княжі двори і побито суздальців по містах і селах Це двір його сина Василька
1158	Друцьк	княжий двір	Це був двір кн.Ростислава Глібовича, який після втечі князя городяни розграбували
6667 або 1159	Київ	двір Лихачав, попів двір Радиславів	Спалені киянами.
6668 або 1160	Мінськ	поруб (де?)	З нього звільнили кн.Володшу Васильовича та його брата Брячислава
6672	Ладога	двори	Їх попалили жителі міста, коли на них пішли свеї
6676	Торопець	двори	Їх попалили новгородці під час походу
6677 або 1169	Вишгород	двір тисяцького Давида Радила	Двір стояв на оболоні коло Дніпра. Його спалили берендичі. Окрім того, згоріло ще 7 дворів
1172	Київ	двір на Берестовім	Тут помирає великий князь Гліб

6683 (82) або 1175	Володимир-Суздальський	княжий двір	У описі вбивства кн.Андрія Юрійовича згадуються княжа ложниця, сіни, двері та медуша. З опису можна припустити, що палац князя мав кілька поверхів. Двір пограбований городянами, пограбовано й доми його посадників, тивунів та слуг
1177	Володимир-Суздальський	княжий двір	Городяни прийшли із зброєю на княжий двір. Гліб Рязанський у порубі помирає
6688 або 1180	Київ	двори на Горі	Погоріли всі через пожежу
6689	Новгород	двори по Славиному кінці аж від Коснятина двору	Вони погоріли під час пожежі цього кінця разом із двома церквами
6691 або 1183	Володимир-Суздальський	княжий двір	Згорів через пожежу. Згоріли також 32 церкви
1188	Володимир-Суздальський	хороми княжі	Грім убив двох дітей і спалив хороми
6699	Новгород	двір новгородського єпископа	Тут спорудив церкву Успенія новгородський владика
6702 або 1194	Київ	"Новий двір" (княжий)	Тут кн.Святослав святкував праздник Бориса і Гліба, послав мужів назустріч сватам, тут і помер
6702 неділя на всіх святих	Новгород	Савкін двір на Яришевій вулиці. Доми добрі 10 дворів доми величні 10 дворів на Людинім кінці	Його займання спричинило пожежу міста, погоріло багато церков (10) – св.Василія, св.Трійці, св. Воздвиження та ін. Їх також багато погоріло. Згоріло наступного дня під час пожежі на Чигловій вуличці. Згоріли під час пожежі, яка охопила територію Неревського кінця. Тоді ж згоріло 7 церков. Погоріли від пожежі
6705 або 1198	Київ	княжий "Новий двір"	Тут кн.Рюрик збудував церкву святого Василія Великого
1202	Київ? (Володимир-Суздальський)?	хороми	Знамення було в ніч. Все небо стало червоним. Червоною була земля, хороми, і з неба зірок багато падало
6713 або 1205	Галич	княжий двір	Лазня – в ній мився кн.Роман Ігорович, коли його схопили угри
1213	Володимир-Суздальський	200 дворів	Згоріло разом із 4 храмами через пожежу

1216	Переяславль	Поруб, ізби	Кн. Ярослав, прибігши в місто, почав кидати городян у поруби та ізби
1227	Володимир-Суздальський	княжий двір Констянтинів	Згорів разом із двірською церквою архангела Михаїла та ще з 27 церквами
6738 або 1230	Галич	двір боярина Судислава Бернатовича	Кн.Данило взяв цей двір. Знайшли тут багато овочів, харчів, списів, стріл. З опису видно, що двір стояв за містом
6765 або 1257	с.Таїсевичі, Ятвязька земля	двір Буряля двір Раймочі двір Комата двір Дора дім Стекинтів	Двори цих ятвязьких князів запалили війська кн.Данила
6765 або 1257	с.Корковичі, Ятвязька земля	два двори	Війська кн.Данила зупинились тут на ніч на двох дворах і харчу мали багато. Всі наситились, а залишок спалили
6765 або 1257	с.Привища, Ятвязька земля	двори	Двори ятвягів були спалені воями кн.Данила
6769 або 1261	Володимир	двір кн. Василька	В ньому обідали кн. Василько та Бурундай
1270	Новгород	двори посадників	Їх розграбували новгородці
6795 або 1287	Володимир	княжий двір	На двір прийшов кн.Мстислав. Після розмови з хворим Володимиром він вийшов на подвір'я
6795 або 1287	Луцьк, околиці міста, Гай	княжий двір	Тут перебував кн.Мстислав. Гай був забудований прекрасними хоромами і церква була тут чудова. Тут Мстислав приймав Кондрада, а потім і ляха Яртака із Любліна
6797 або 1289	Берестя, Кам'янець, Більське	княжі доми	Пограбував та знищив їх кн.Юрій Львович, коли був змушений залишити ці міста кн.Мстиславові

[1] Рыбаков Б. Замок / Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. – М., 1985. – С. 94.

[2] Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.,1989. – С. 142, 173; Довженок В.Й. Феодальний маєток Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 10-27.

[3] Толочко П.П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII– XIII веков. – К.,1980. – С. 67-86; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 64; Куза А.В. Малые города древней Руси. – М., 1989. – С. 46; Брайчевський М.Ю. Рядовий міщанський будинок Києва XI–XIII ст. // Брайчевський М.Ю. Вибрані твори. Історико-археологічні студії.

Публіцистика. – Нью-Йорк-Київ, 1999. – С. 439-467; Пеленський Й. Древнєруський княжий двір – Львів, 1950. – 659 с // Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – О.ф. 635. – Опис 5. – Од. зб. № 93.

[4] Засурцев П.И. Новгород, открытый археологами. – М.,1967. – С. 62-66; його ж: Археологическое изучение Новгорода. – М.,1978. – 182 с.

[5] Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль західний бастіон України. – Ню Йорк-Филадельфія, 1961. – С. 7-23; його ж: Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 641-644; Петрик В. Архітектура та планувальний устрій княжого двору на Перемишльському дитинці у X–XIV ст. // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2001. – Вип. 8. – С. 187-189; Бевз М., Петрик В. Планувальна структура ранньосередньовічного Перемишля // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. IV. – С. 53-65.

[6] Свєшніков І. Історія Звенигорода в світлі літописів XI–XIII ст. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 101-103; Овчинніков О. Звенигород як феодальна столиця // Галич і Галицька земля в державотвочних процесах України. – Івано-Франківськ-Галич, 1998. – С. 41-44.

[7] Раппопорт П.А. Военное дело западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140. – Л., 1967.

[8] Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ,1998; Чачковський О., Хмілевський Я. Княжий Галич: з мапами та ілюстраціями. – Станіславів, 1938; Аулих В.В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси. – К., 1980. – С. 113-150; Петрик В.М. Етапи розпланування адміністративно-релігійного центру на Крилоській горі в XI–XVII ст. // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Архітектура. – Львів, 2000. – № 410. – С. 116-120; Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 166-182; Пеленський Й.Г. Галич і його будівництво в древній добі (XII–XIV ст.). Інститут суспільних наук філіалу академії Наук УРСР. – Львів, 1952. – С. 630. – Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – О.ф. А.640.

[9] Петегирич В. Про час виникнення Белза // Белз і белзька земля. – Вип. 1. – Белз, 2004. – С. 18-23; Петегирич В.М. Исследования древнего Белза у с.Тяглив // Археологические открытия 1981 г. – М., 1982. – С. 306-307; Петегирич В.М. Раскопки в детинце древнего Белза // Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С. 316; Петегирич В.М. Раскопки в древнем Белзе (Древнерусское городище в г.Белз) // Археологические открытия 1974 г. – М., 1975. – С. 337-338; Петегирич В.М. Раскопки летописного Белза // Археологические открытия 1980 г. – М., 1981. – С. 301.

[10] Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К.,1985. – С. 154-155.

[11] Рыбаков Б.А. Замок / Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. – М., 1985. – С. 94.

[12] Куза А.В. Древнерусские города // Древняя Русь. Город. Замок. Село / Археология СССР. – М., 1985. – С. 65.

[13] Могитич Р., Конопля В. Планувальна структура літописного Звенигорода / Галицько–Волинська держава: матеріали і дослідження. – Львів, 1999. – С. 16–23.

[14] Куза А.В. Древнерусские города // Древняя Русь. Город. Замок. Село / Археология СССР. – М., 1985. – С. 65.

[15] Літопис руський. – С. 386.

[16] Літопис руський. – С. 150.

[17] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 868.

[18] Очинников О.Г. Боярська садиба на Звенигородському посаді // Молоді учені суспільствознавці УРСР – 70-річчю Великого Жовтня. Тези республіканської науково-теоретичної конференції (17-18 грудня, м. Львів). – С. 143-147.

[19] Гончаров В.К. Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 р. // Археологічні пам'ятки. – Т. V. – 1955. – С. 22-31.

[20] Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 209-230.

[21] Довженок В.Й. Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 10-27.

[22] Раппопорт П.А. О типологии древнерусских поселений // Краткие сообщения Института археологии. – 1967. – Вып. 110. – С. 6-22.

[23] Петрик А.М. Стрийщина в контексті розвитку Перемишльської землі // Стрийщина крізь призму століть / Праці Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І.Франка. – Вип. 3. – Дрогобич, 2004. – С. 26-37.

[24] Рожко М. Водозабезпечення оборонних комплексів України у княжі часи та в добу пізнього середньовіччя // ЗНТШ. – Т. 241. – Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 299-316.

[25] Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.,1982. – С. 8-10.

[26] Довженок В.Й. Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 10-27.

[27] Возний І. Чорнівське городище XII–XIII ст. – феодальна укріплена садиба Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 43-45; його ж: Характристика імпортних товарів IX–XIII ст. на території Північної Буковини // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. Тезисы общественно-политических чтений посвященных 70-летию комсомола Украины. 7-9 июня 1989 г., г.Черновцы. – К.,1989. – С. 60-70; його ж: Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998.

[28] Возний І.П. Чорнівська федальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – С. 42-56.

[29] Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.,1982. – С. 108.

[30] Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – С. 42-56; його ж: Чорнівське городище XII–XIII ст. – феодальна укріплена садиба Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 43-45.

[31] Довженок В.Й. Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 10-27.

[32] Диба Ю. Дві маловідомі ротонди княжої доби // ЗНТШ. – Т. CCXLI – Праці комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 248-274.

[33] Тимощук В.О. Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1993. – С. 10-11.

[34] Пеленський Й.Г. Галич і його будівництво в древній добі (XII–XIV ст.). – Львів, 1952. Машинопис. // Архів відділу археології Інституту українознавства ім.І.Креп'якевича НАН України у Львові. – Ф. А.640. – Арк. 240-244; Пеленський Й.Г. Таємниці стольного града // Літопис Червоної Калини. – 1992. – Ч.1. – С. 47.

[35] Довженок В.И. Селения и городища в окресностях древнего Галича // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Вип. 4. – 1955. – С. 12-13; Ауліх В. Княжий Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 139-153.

[36] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 71; Його ж: Де був Дем'ян тисяцьким? (причинок до історії урядів Галичини першої половини XIII віку) // ЗНТШ. – Т. 67. – Львів, 1905. – С. 1-3; Федунків З. Уділ Дем'яна – село Дем'янів // Рогатинська земля: Збірник історико-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Т. 2. – Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1989. – С. 137-143.

[37] Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль західний бастіон України. – Ню-Йорк-Филадельфія, 1961. – С. 7-23.

[38] Цикаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // ЗНТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 183-240.

[39] Терський Я. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986–2000). Каталог виставки. – Львів, 2002. – С. 25-27.

[40] Коструба Т. Белз і Белзька земля. Від найдавніших часів до 1772 року. – Нью-Йорк-Торонто, 1989. – С. 111.

[41] AGZ. – Lwów, 1880. – T.8. – № . 9. – S. 13-14.

[42] Розов В. Українські грамоти XIV – першої половини XV ст. – К., 1928. – Т. 1. – № 5, 6. – С. 9-12.

[43] Купчинський О. Забуті та невідомі грамоти XIV – першої половини XV ст. // ЗНТШ. – Т. CCXXXIII. – Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – Док. 1. – С. 340-341.

[44] Там само. – Док. № 3. – С. 342-343.

[45] Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М.Пещака. – К., 1974. – Док. 12. – С. 27-28.

[46] Грамоти XIV ст. – К., 1974. – Док. 22. – С. 42-46.

[47] Там само. – Док. 6. – С. 20-22.

[48] Там само. – Док. 51. – С. 104.

[49] Каргер М.К. Древний Київ – Т. 1. – С. 277-278.

[50] Подвигина Н.Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XIII–XIII вв. – М., 1976. – С. 35.

[51] Тихомиров М.Н. Исследования о Русской Правде. – М.-Л., 1941. – С. 66.

[52] Києво-Печерський Патерик / Вступ, текст, примітки проф. Д.Абрамовича. – К., 1931. – С. 151-152.

[53] Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії та планувально-просторового розвитку давнього Дрогобича. – Дрогобич, 2004. – С. 14-17; Петрик А. Охоронні археологічні дослідження на території солевиварювального заводу в Дрогобичі // Літопис Бойківщини. – Ч.2/67 (78). – 2004. – С. 68-76; Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI–XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С. 108-120.

[54] Куза А.В. Рыбный промысел в Древней Руси. Автореф. канд. дис. – М., 1970. – 20 с.

[55] Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 242; його ж: Крестьяне на Руси. – Т. 1. – М., 1952. – С. 181-189; Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII–XIII вв. – М.-Л., 1963. – С. 142.

[56] Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII–XIII вв. – М.-Л., 1963. – С. 144-145.

[57] Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии // Начала русской истории. Избранное. / Отв. ред. засл. деят. науки, проф. Ю.Г.Алексеев. – М., 2001. – С. 19-330.

[58] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX–XVI ст.): склад, суспільства і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 402-404.

[59] Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – М., 1955. – С. 22-38; Греков Б.Д. Крестьяне на Руси. С древнейших времен до XVII века. – Т. 1. – М., 1955; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 134-288.

[60] Котляр М. Причини настання удільної роздробленості на Русі // Київська старовина. – № 3/4-1997. – С. 62-75.

[61] Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 428.

[62] Грушевський М. Галицьке боярство XII–XIII в. // ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т. 20. – С. 1-20; його ж: Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці // ЗНТШ. – Львів, 1892. – Т. 1. – С. 1-28; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – К., 1992; Т. 3. – К.,1993. тощо.

[63] Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. – Львів, 1899.

[64] Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польщей (1387). Рассуждения. – СПб., 1860.

[65] Юшков С.В. История государства и права СССР. – Ч.1. – М.,1950; його ж: Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київські Русі. – К., 1992.

[66] Греков Б.Д. Киевская Русь. – Л., 1953; його ж: Крестьяне на Руси: С древнейших времен до XVII века. – Кн.1. – М., 1957. тощо.

[67] Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – М., 1950; його ж: Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 11-76.

[68] Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984; його ж: Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999.

[69] Антонович В. История Галицкой Руси. Лекции. – К. [Рукопис, б.р.в.].

[70] Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895. – С. 295.

[71] Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польщей (1387). Рассуждения. – СПб., 1860. – С. 113.

[72] Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. – Львів, 1899. – С. 52.

[73] Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – М., 1950. – С. 140.

[74] Королюк В.Д. Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных и западных славян. – М., 1970. – С. 7.

[75] Янин В.Л. Я послал тебе бересту. – М., 1965. – С. 170.

[76] Коновалов А.А. Периодизация новгородских берестяных грамот и эволюция их содержания // Советская археология. – № 2. – 1966. – С. 67-69.

[77] Фроянов И.Я. Начала русской истории. – М., 2001. – С. 392-399.

[78] Пашин С.С. Галицкое боярство XII–XIII вв. // Вестник Ленинградского государственного университета. – 1985. – № 23. – С. 15-21.

[79] Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 472.

[80] Якубовський В.І. Скарби Болоховської землі: Наукове видання. – Кам'янець-Подільський, 2003.

[81] Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – М., 1950; його ж: Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 11-76.

[82] Греков Б.Д. Крестьяне на Руси. – Кн.1. – Изд. втор., испр. и доп. – М., 1952. – С. 254-283.

[83] Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого, по русским и инносстаранным известиям. – К., 1873. – С. 26; Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польщею (1387). – СПб., 1860. – С. 114-135; Тихомиров М.Н. Условное феодальное держание на Руси в XII // Древняя Русь. – М., 1975. – 233-239; Греков Б.Д.Крестьяне на Руси. – Т. 1. – М.,

1952. – С. 254-283; Павлов-Сильвановский Н.П. Феодализм в России. – М., 1984. – С. 75-79; Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: Історичні нариси. – Львів, 2004. – С. 123-125; Котляр Н.Ф. К истории возникновения нормы частного землевладения в обычном праве Руси // Древние славяне и Киевская Русь. Сборник научных трудов. – К., 1989. – С. 147-154.

[84] Більш детально про ці роди дивись: Грушевський М. Чи маємо грамоти кн.Лева?. Критично-історична розвідка // ЗНТШ. – Т. 45. – Львів, 1902. – С. 1-22; Мицько І. До історії родів Нагребецьких та Гарбичів // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – С. 40-41.

[85] Котляр М.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К.,1984. – С. 124-132.

[86] Форт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // А сє єго сєребро: Зб. пр. на пош. члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра. – К., 89-98; ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 780, 808-809.

[87] Купчинський О. Забуті та невідомі грамоти XIV– першої половини XV ст. // ЗНТШ. – Т. CCXXXIII. – Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – Док. 1. – С. 340-341; Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М.М.Пещака. – К., 1974. – Док. 31. – С. 62-63.

[88] Толочко О.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 170.

[89] Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – М., 1950. – С. 140; Форт М. Венгры на Руси в XII–XIII вв. // А сє єго сєрєбро. Збірник наукових праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 89-98.

[90] Рапов О. К вопросу о боярском землевладении на Руси в XII–XIII вв. // Польща и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польщи в XII–XV вв. – М., 1974. – С. 120-125.

[91] Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 255.

[92] М.Грушевський, не помітивши фактів активної участі українців в угорсько-волоських справах упродовж 1330–1334 рр., досить скептично висловився про волоське походження цих достойників. – Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3 –К., 1993. – С. 136.

[93] Zbiór dokumentów małopolskich. – Warszawa, 1969. – Cz. 4. – S. 57.

[94] Детальніше про волоську колонізацію дивись: Stadnicki A. O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat. – Lwów, 1848; Дракохруст Е. Галичское Прикарпатье и движение опрышков // Вопросы истории. – 1948. – № 1. – С. 35-58; Міреджук П., Фриз В. Чи була волоська колонізація українських Карпат // Дзвін. – 1992. – № 3-4. – С. 142-147; Думнич Ю.В. “Волохи” Закарпатья по даным грамот XIV в. // Славяно-волошские связи. Сборник статей / Отв. ред. Н.Мохов. – Кишинев, 1978. – С. 148-162; Инкин В.Ф. К вопросу о происхождении титула “князя” (кнеза) в галицкой деревне XV–XVIII вв. // Славяно-волошские связи. Сборник статей / Отв. ред. Н.Мохов. – Кишинев, 1978. – С. 114-148.

[95] Грушевський М. Кілька грамот Володислава Опольського // ЗНТШ. – Львів, 1903. – Т. 151. – С. 1-8; його ж: Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч.1-80). 1361–1530. // ЗНТШ – Львів, 1905. – Т. 63. – С. 1-46.

[96] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А.Н.Наносова. – М.-Л., 1950. – Стб. 210, 212, 277.

[97] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 467.

[98] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 900.

[99] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 771.

[100] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789.

[101] Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории // Фроянов И.Я. Начала русской истории. Избранное. – М., 2001. – С. 395.

[102] Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси / Под ред. Н.Н.Воронина, М.Е.Каргера и М.А.Тихоновой. – Т. 1. – М.-Л., 1950. – С. 366-367.

[103] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 879.

[104] Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.-Л., 1949. – № 77. – С. 130.

[105] Гошко Ю. Промисли та торгівля в українських Карпатах. – К., 1991. – С. 168-172; Рожко М.Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996. – С. 27.

[106] Арциховский А.В. Русская одежда X–XIII вв. // Доклады и сообщения Исторического факультета Московского Государственного университета. – Вып. 3. – М., 1945. – С. 3-9; Фонт М. Венгры на Руси в XI–XII вв. // А се его сєребро: Збірник праць на пошану члена кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 89-98.

[107] Дробинский А.И. Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе // Исторические записки. – Т. 26. – М., 1948. – С. 95-127. Більш детально про торгові шляхи та особливості торгівлі Київської Русі та Галицько-Волинської держави див.: Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 56-66.

Андрій Петрик.

Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави.

На основі аналізу археологічних, актових та літописних джерел простежується економічне підґрунтя політичної могутності боярства, яке відобразилося в організації боярських вотчин та ленів, наявності спадкових землеволодінь, веденні господарства, структурі сільськогосподарського двору, наявності допоміжних промислів та участі у торгівлі.

Andriy Petryk.

Boyars' Estates and the Economic Status of Boyars of the principality of Galicia-Volhynia.

On the basis of an analysis of archeologic, official and annalistic documents the author traces the economic foundation of the boyars' political power as reflected in the organization of boyars' ancestral and rented lands, hereditary land properties, housekeeping, structure of agricultural estates, presence of auxiliary crafts and participation in trade.